

Ewa Czerniakowska

Leksyka kaszubska w słowniku Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza z 1803 i w innych jego pracach z lat 1804-1805 : [w 250. rocznicę urodzin (1764) i 160. rocznicę śmierci (1855)]

Acta Cassubiana 16, 180-194

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ewa Czerniakowska
Gdańsk

**Leksyka kaszubska w słowniku
Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza z 1803
i w innych jego pracach z lat 1804–1805
[w 250. rocznicę urodzin (1764)
i 160. rocznicę śmierci (1855)]**

W tym roku obchodzimy 250. rocznicę urodzin K.C. Mrongowiusza, a w 2015 przypadnie 160. rocznica jego śmierci. Te dwie rocznice stanowią wdzięczną okazję do przypomnienia gdańskiego leksykografa, którego spuścizna naukowa i literacka liczy 64 pozycje¹.

Słusznie napisał Edmund Rabowicz, że to, co robił, nosiło rangę najwyższych ambicji. Praca lektorska doprowadziła do wydania słownika polsko-niemieckiego, a kaznodziejska – do Pieśnioksięgu. Oba dzieła, każde w swoim zakresie, stanowiły szczytowe pozycje filologiczne. Uznanie dla ich twórcy się spotęguje, gdy uświadomimy sobie, w jak trudnych i nieprzyjaznych warunkach działał².

Interesujący nas słownik K.C. Mrongowiusza (1764–1855) z 1803 r. nosi tytuł: *Słownik Polsko-niemiecki, w którym osobliwie na dobrą Niemczyznę względ miano*, wydany przez K.C. Mrongowiusa. *Handwoerterbuch der Polnischen Sprache* [...] (dalej skrót Mrong 1803)³.

Liczy on 215 + 5 stron w układzie dwukolumnowym formatu małej ósemki, co czyni około 13.000 haseł, ale wyrazów jest więcej, bo w jednym haśle czasami

¹ Notuje je W. Bieńkowski, *Bibliografia dzieł Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza za lata 1791–1870*, [w:] *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855. W służbie umiłowanego języka*, wyd. 2., rozsz. i popr., Olsztyn 1983, s. 214–220.

² E. Rabowicz, *Na straży polskości (Z pierwszych lat pobytu Mrongowiusza w Gdańsku)*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Akademickiego 1558–1956*, Gdynia, 1959, s. [335].

³ K.C. Mrongowiusz, *Słownik Polsko-niemiecki, w którym osobliwie na dobrą Niemczyznę względ miano*, wydany przez K.C. Mrongowiusa. *Handwoerterbuch der Polnischen Sprache*, herausgegeben von Christoph Coelestin Mrongovius. Zweyte vermehrte Auflage. Koenigsberg, 1803.

są wyrazy bliskoznaczne, np. *siodlo*, der Sattel (kulbaka) edles Wort, (Mrong 1803, s. 139). Stanowi drugie wydanie pierwszego słownika K.C. Mrongowiusza, zadekowanego ojcu leksykografa, a mianowicie wydanego w 1794 r. w Kwidzynie *Nowego słownika polsko-niemieckiego, w którym osobliwie na dobrą niemczyzną względ miano*⁴. Ponadto trzeba dodać, że jako leksykograf Mrongowiusz miał duży dorobek i doświadczenie. Jest autorem kilku słowników dwujęzycznych polsko-niemieckich i polsko-niemieckich⁵.

Leksyką kaszubską w *Słowniku polsko-niemieckim* Mrongowiusza z 1803 r. zainteresowałam się już w latach osiemdziesiątych, stwierdziłam, że słownik ten jest w kręgu językoznawców nieznanym i już wtedy w kilku artykułach, np. *Skąd się wzięła lotewka „gryka” w słownikach K.C. Mrongowiusza i w niektórych innych słownikach*⁶, zwracałam uwagę na wagę tego słownika dla polskiej leksykografii dialektalnej i pisałam o niektórych zawartych tam wyrazach kaszubskich. We wrześniu 1997 r., podczas konferencji „Polszczyzna regionalna Pomorza” w Jastrzębiej Górze wygłosiłam referat nt. *Słownictwo kaszubskie w Słowniku K.C. Mrongowiusza z 1803 r.*⁷

Już wtedy miałam świadomość, że leksyka dialektalna kaszubska nie jest w nim wyłączna, bo w mniejszej ilości są tam też wyrazy mazurskie, określane przez autora kwalifikatorem „pr.-poln.”, a także inne dialektyzmy i regionalizmy oraz słownictwo morskie⁸.

Ponadto nieco później stwierdziłam, że w poprawkach drukarskich do pracy Mrongowiusza *Polnische Sprachlehre* z 1805 r.⁹ występują jeszcze dwa wyrazy oznaczone przez leksykografa jako kaszubskie. W związku z tym w roku 2006 podczas 11. Sympozjum Dialektologiczno-Onomastycznego „Nazwy i dialekty Pomorza – dawniej i dziś” w Wejherowie wygłosiłam referat pt. *Leksyka dialektalna w słowniku K.C. Mrongowiusza z 1803 r.*¹⁰ Niestety, materiały pokonferencyjne nie ukazały się drukiem.

⁴ K.C. Mrongowiusz, *Nowy słownik polsko-niemiecki, w którym osobliwie na dobrą niemczyzną względ miano*, Kwidzyn 1794.

⁵ W. Bieńkowski, *op. cit.*, zob. przyp. 1.

⁶ E. Czerniakowska, *Skąd się wzięła lotewka „gryka” w słownikach K.C. Mrongowiusza i w niektórych innych słownikach*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze”, IV, 1986, s. 19-23.

⁷ Była to 8. Konferencja, która odbyła się w dn. 23-25 września w Jastrzębiej Górze. Por. J. Treder, *Mrongowiusz jako kaszubolog. W dwusetną rocznicę zamieszkania w Gdańsku*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, t. VII, s. 169.

⁸ Zob. np. E. Czerniakowska, *Nazwy lin żeglarskich w słownikach K.C. Mrongowiusza*, maszynopis (ok. 1986), PAN Biblioteka Gdańska, rkps akc. 3387/95.

⁹ K.C. Mrongowiusz, *Polnische Sprachlehre für Deutsche. Erster Kursus nebst einem polnischen Nomenclator und Gesprächsbuche von Christoph Celestin Mrongovius, Koenisberg*, 1805.

¹⁰ XI Konferencja Nazwy i dialekty Pomorza, Wejherowo, 20-21 listopada 2006.

Dzisiaj wracam do tego zagadnienia, bo od tego czasu nie zwracano uwagę na ten aspekt wczesnych prac Mrongowiusza, a główne emocje badaczy zwrócone były na późniejsze słowniki drukowane, np. niemiecko-polski słownik z 1823 r. (Mrong 1823) oraz tak zwane dokładne (Mrong 1835 i Mrong 1837), a zwłaszcza na znalezione w Szczecinie i Petersburgu dwa słowniczkę rękopiśmienne (Szultka¹¹ i Popowska Taborska¹²), ponieważ kwestię leksyki kaszubskiej u gdańskiego leksykografa wiązano dotąd głównie z jego podróżami na Kaszuby w roku 1826 i 1827. I chociaż ostatnie badania ustaliły, że nie prace słownikarskie K.C. Mrongowiusza zaczynają długi wykaz słowników kaszubskich, jednak z pewnością można się zgodzić ze zdaniem prof. Hanny Popowskiej-Taborskiej, że to właśnie nazwisko gdańskiego uczonego „otwiera długą listę tych wszystkich, którzy rozumieli konieczność ochrony i obrony mowy kaszubskiej. Był też pierwszym polskim leksykografem notującym słownictwo kaszubskie”¹³.

Literatura językoznawcza, zwłaszcza ostatnich lat dowodzi wyraźnie, że dwujęzyczne polsko-niemieckie i niemiecko-polskie słowniki K.C. Mrongowiusza stanowią bardzo wartościowe źródło do poznania leksyki polskiej. Badacze zajmujący się leksykografią podkreślili już, że szczególnie godne uwagi są zawarte w nich liczne dialektyzmy i regionalizmy. Jak dotąd najwięcej uwagi poświęcono słownictwu kaszubskiemu, ale nie wszystkie istotne zagadnienia w tej kwestii zostały wyjaśnione.

Literatura dotycząca leksykografii K.C. Mrongowiusza w ostatnich latach, dzięki odkryciu nowych źródeł, znacznie się rozszerzyła. Dla historii leksykografii największe znaczenie mają jednak słowniki drukowane i z tego powodu szczególnie cenny jest artykuł H. Popowskiej-Taborskiej *Kaszubskie materiały leksykalne w słownikach K.C. Mrongowiusza*¹⁴, a jeszcze wcześniej opublikowany w 1926 r. artykuł K. Ślaskiego *Mrongowiusz jako leksykograf kaszubski*¹⁵. Jednak i do tej pory nie cała leksyka kaszubska u Mrongowiusza została ujawniona.

¹¹ Z. Szultka *Nowe spojrzenie na kaszubskie badania K.C. Mrongowiusza*, [cz. 1], „Slavia Occidentalis”, 48/ 49, 1991/92, s. 213- 240, [cz. 2] „Slavia Occidentalis”, 50/1993, s. 153-191 oraz tegoż: *Nieznane zabytki piśmiennictwa polskiego i kaszubskiego z XIX wieku*, [w:] *Antropologia Kaszub i Pomorza*. Materiały z II seminarium, które odbyło się w maju 1990 r. w Gdańsku, pod red. J. Borzyszkowskiego, Gdańsk 1992, s. 89-105.

¹² H. Popowska-Taborska, *Nieznany autograf kaszubskiego Słowniczka K.C. Mrongowiusza*, [w:] *Studia-kaszubsko-słowińskie*. III Konferencja Słowińska, Łeba-Gdańsk, 1995, s. 47-54.

¹³ Taż, *Obroncy języka małej ojczyzny*, [w:] *Gdańsk i Pomorze. Mała ojczyzna Kaszubów*. Praca zbiorowa pod red. Józefa Borzyszkowskiego, Gdańsk 1998, s. 46.

¹⁴ Taż, *Kaszubskie materiały leksykalne w słownikach Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowińskiej”, 32, 1995, s. 53-68; przedruk [w:] taż, *Szkie z kaszubszczyzny. Leksyka. Zabytki. Kontakty językowe*, Gdańsk 1998, s. 158-169. Najwcześniej wydany z analizowanych tu słowników jest Mrong 1823.

¹⁵ S. Ślaski, *Mrongowiusz jako leksykograf kaszubski*, „Slavia Occidentalis”, VI, 1927, s. 213-214 (dalej Ślaski).

Słusznie pisze prof. H. Popowska-Taborska, że materiały Mrongowiusza są pierwszymi wydrukowanymi w XIX w. zapisami kaszubskiego słownictwa¹⁶. Dlatego ponownie należy się im dokładnie przyjrzeć. Uważam też, że nie należy tylko wymieniać słownictwo z zamieszczonym obok kwalif. np. „kaschub.”, jak to zrobiła wspomniana badaczka, ale także notować leksykę uznaną za kaszubską w wyniku innych badań i poświadczoną np. w *Słowniku etymologicznym kaszubszczyzny*¹⁷, w słowniku gwar kaszubskich B. Sychty¹⁸, w *Atlasie gwar kaszubskich* i in., np. w pracach H. Popowskiej-Taborskiej, E. Brezy czy J. Tredera i innych badaczy kaszubszczyzny.

Zainteresowanie Mrongowiusza kaszubszczyzną datuje się od 1798 r., kiedy to uczony jako lektor języka polskiego i kaznodzieja polski przy kościele św. Anny osiedlił się w Gdańsku po przyjeździe z Królewca, gdzie był nauczycielem języka polskiego w szkole katedralnej na Knipawie. W swej praktyce zawodowej Mrongowiusz stykał się stale z ludnością kaszubską w Gdańsku, zarówno jako duchowny, nauczyciel i tłumacz sądowy. Przy takich okazjach skrzętnie notował zasłyszane wyrazy, zwroty i powiedzenia kaszubskie¹⁹. Już w roku 1800 zapytywał Jacka Przybylskiego, czy powszechnie terażniejszy polerowny Polak mówi i pisze: tka zamiast tcze. Kaszubowie w Pomorsce i pruscy Polacy np. w Dąbrowieńskim i Działdowskim, skąd ja rodem, czynią tę różnicę, że tka znaczy tkać, wtykać do kieszeni etc., a tcze znaczy płótno fabrykować, czyli tkać, a zatym tkę – ich webe, tczesz – du webst...²⁰.

Po pięciu latach pobytu w Gdańsku, bo w 1803 r., opublikował drugie wydanie słownika z 1794 r. Po raz pierwszy zawarł tu słownictwo dialektalne, głównie kaszubskie, a zatem stało się to trochę wcześniej niż pisze Bieńkowski, jakoby Mrongowiusz czynił to już od roku 1804. Wyrazy takie włączał też do swych przekładów i prac językoznawczych, podkreślając sumiennie „z Pomorski”. Termin *Pomorska* należy rozumieć jako ziemie Pomorza Zachodniego, a nazwa ta ma odległe tradycje²¹. Wyraz ten odnotował też w swoim Słowniku:

Pomorska: (hehmlich ziemia) Pommern Mrong 1803 s. 107. Hasła tego brak jeszcze w słowniku z 1794 r. Jest też w 1823 s. 421 pod hasłem *Pommern: Pomorska, Pomerania, Pomorze*.

¹⁶ H. Popowska, *Kaszubskie materiały...*, s. 54.

¹⁷ W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, T. 1-6, Warszawa, 1994–2010 (dalej skrót: SEK).

¹⁸ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, T. 1-7, ... (dalej: Sychta).

¹⁹ Cyt. za W. Bieńkowski, *op. cit.*, s. 76.

²⁰ List Mrongowiusza do Jacka Przybylskiego, w: E. Rabowicz, *Na straży polskości...* s. [341]-342.

²¹ W. Bieńkowski, *op. cit.*, s. 77.

Przykładem tych zainteresowań jest przypis do własnego przekładu rozprawy botanicznej, np. stwierdzenie Mrongowiusza w tłumaczeniu pracy Sörena Björna²² *Rzut oka na pożytki z przyzwoitego traktowania Wierzb Pruskich wynikające* z 1804 r., że „wśród ludu kaszubskiego i mazurskiego zachowało się wiele wyrazów botanicznych, nieznanymi językowi literackiemu. Kaszubowie nasi nazywają jeden gatunek wierzb marglina, drugi zaś koźlina”²³.

Mamy tu zatem zanotowane następujące dwa wyrazy kaszubskie:

koźlina

Wierzba koźlina lub potokowa (*Salix helix*) (die Bachweide, Rosenweide) s. 37 Ponadto w przypisie na s. 38 dodaje: lecz koźlina będzie prawdziwym wyrazem lub nazwiskiem tej tu wzmiankowanej wierzby (*Salix helix*); bo i Troca Mownik mam za sobą, który ją nazywa (po łacinie) Siler (a po niemiecku) Wasserweide, Bachweide.

W słownikach Mrongowiusza też poświadczony jest ten wyraz, np. w Mrong 1823 s. 269 s.v. Hageweide, 2. S. Bachweide koźlina, eig. Sahlweide; cf. Młokicina, s. Bjorn; cf. Marglina, eig. Goldweide; cf. trzesklina oder tresklina Sprockholz, Sprockweide = kruszewina²⁴; pytaj u Kaszubów o różnicę).

Por. Mrong 1835 s. 176: koźlina, f. g. y die Saalweide nach dem Zeugniß eines alten Kaschuben;

Mrong 1837 s. 492: Saalweide, f. s. Hohlweide.

Notuje go Sychta II 227: 1. Bot. ‘wiklina, *Salix purpurea*’ L. (Strzepcz, Miłoszewo).

Marglina: marglina s. 37

Por. Mrong 1823 s. 269 s.v. Hageweide – marglina

Mrong 1835 s. 207: Marglina, f.g.y eine Art. von Goldweiden, Kasch.

Brak tego wyrazu u Sychty.

²² S. Björn, Duńczyk z pochodzenia miał swoją posiadłość pod Gdańskiem w Stogach (Heubude) na brzegu morza.

Zob. I. Fabiani-Madeyska, *Odwiedziny Gdańska w XIX wieku*, Gdańsk, 1957, s. 62.

²³ S. Björn, *Rzut oka na pożytki z przyzwoitego traktowania Wierzb Pruskich wynikające*, W Gdańsku, 1804, s. 56.

Korzystałam z egz. z księgozbioru K.C. Mrongowiusza obecnie w PAN Biblioteki Gdańskiej, sygn. Va 6668 8°.

²⁴ Por. E. Czerniakowska, *Kaszubskie nazwy wierzby w słownikach K.C. Mrongowiusza (kruszewina, trzesklina ‘salix fragilis’)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Polska, Prace Językoznawcze”, 16, 1992, s. 109-111.

²⁵ Zob. E. Czerniakowska, *wijąg ‘wierzba’, ‘wiaz’*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze”, XV, 1989, s. 37-42.

Ponadto występuje tu wyraz **wiąg** (Wiąg s. 44) bez określenia kaszubskie, ale w innych słownikach określane przez Mrongowiusza jako wyraz kaszubski²⁵: Wierzba siwa piaszczysta lub wiąg (Salix Silesiaca) (cinerea) (die Graue Sandweide) Wichel = wiąg.

Por. Mrong 1835 s. 575: wiąg, m. g. a bei den Kaschuben eine Art Weide, vielleicht: die graue Sandweide, Wichel gennant, allein ein alter Kaschube Mański erklärt es durch: Hochpolnisch wiąz Rüster.

Por. Sychta VI 152 – bot. ‘wiąz pospolity, Ulmus campestris’.

Przy okazji warto dodać, że zgromadzony we wspomnianym artykule H. Popowskiej-Taborskiej *Kaszubskie materiały leksykalne w słownikach K.C. Mrongowiusza*, zawierającym zasób leksyki kaszubskiej w trzech słownikach K.C. Mrongowiusza (tj. Mrong 1823, Mrong 1835, Mrong 1837)²⁶ jest zbliżony do kompletności, chociaż stosując kryteria podane przez autorkę, na wymienienie zasługują jeszcze wyrazy:

smarz Mrong 1835 s. 485: por. ‘ślimak’ Ślaski 220.

starek Mrong 1837 s. 39 ‘dziadek’

starka Mrong 1837 s. 39 ‘babka’

puta Mrong 1837 s. 285 s.v. hasło Glied, cf. puta, Kaschubisch, brak tego wyrazu u Ślaskiego.

Wracając do słownika z 1803 roku, należy stwierdzić, że dla naszego tematu z punktu widzenia historii leksykografii istotne jest, że:

1. W tym właśnie słowniku polsko-niemieckim z 1803 r. gdański leksykograf opublikował po raz pierwszy kilka wyrazów kaszubskich, co stanowiło istotne novum w polskiej leksykografii, a godne podkreślenia jest tym bardziej, że uczynił to już po pięciu latach swego pobytu w Gdańsku, gdzie zamieszkał w 1798 r. jako kaznodzieja polski przy kościele św. Anny i lektor języka polskiego Gimnazjum Gdańskiego.
2. Słownik ten wydany został jeszcze przed *Dokładnym słownikiem języka polskiego i niemieckiego* Joachima Samuela Bandtkiego z 1806 r.²⁷, który wzbudził niedawno spore zainteresowanie językoznawców ze względu na dużą ilość zawartych tu dialektyzmów i regionalizmów²⁸.

²⁶ Autorka nie powołuje się na trzecie wyd. słownika Mrongowiusza pt. *Dokładny niemiecko-polski słownik z 1854 r.*

²⁷ J.S. Bandtkie, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców: Vollständiges Polnisch-Deutsches Vörterbuch zum Handgebrauch für Deutsche und Polen*. T. 1-2, ułożony przez Jerzego Samuela Bandtke, Breslau: Korn, 1806.

²⁸ B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991. Np. na s. 107 pisze, że Bandtke po raz pierwszy w dziejach polskiej leksykografii zastosował kwalifikator

W układzie alfabetycznym leksyka kaszubska w omawianym słowniku przedstawia się następująco:

brzad cassubice das Obst ‘owoc’ Mrong 1803 s. 10.

Por. Mrong 1823 s. 404, Mrong 1835, s. 35; Mrong 1837 s. 442.

Por. Ślaski 215, Sychta I 74, SEK I 149, Leksyka kaszubska 320-21.

łotewka – s.v. Gryka, (tatarka; łotewka, idem cassubice) Mrong 1803 s. 36. Też hasło Tatarka, Hreczka s. 38.

W słowniku z 1823 r. pod hasłem Heidekorn, tatarka, gryka, hreczka, s. Buchweizen, bei den schlesischen Pohlen poganka, bei den Kaschuben łotewka Mrong 1823 s. 279.

Mrong 1835 s. 199: Łotewka, f. g. i die Lettin, 2. Buchweizen, im Kaschubischen;

Mrong 1837 s. 158: Buchweizen, (Lat. Polygonum Fagopyrum) rdest gryka [...]; Kaschubisch: łotewka, poganka, Hgn.

Por. Sychta II 361, Leksyka kaszubska 260,

Brak u Bandtkiego. Ciekawe, że brak hasła gryka w słowniku z 1794 r.

niwo, das Feld, apud Cassubos Mrong 1803 s. 79.

Hasła tego brak w Mrong 1835

Mrong 1837: Feld, pole, (równina); Kaschub. niwo.

piętro, piątro das Stockwerck M 1803 s. 97,

2 / s. góra, der Boden, die Lucht Cassubice,

Por. Mrong 1823 sv. Boden, s. 139;

Mrong 1835 s. 330: Por. 3) im Kaschubischen bedeutet es: der Boden, die Lucht.

Mrong 1837 s. 148: s.v. Boden, dno, spod, spodek, podłoga, posadzka, dolna część, cf. Boden, in Königsberg die Lucht genannt strych, poddasze góra; Kaschubisch piętro [...], der oberste Raum eines Hauses unter dem Dache poddasze, strych, góra piętro, Kaschubisch.

W Mrong 1794 s. 49 jest tylko *Piętro, piątro* ‘das Stockwerck’.

Por. SEK IV 121-2.

Skorznia der Stiefel Slavonice Mrong 1803 s. 140.

Por. Stiefel ‘bót’, *skorznia*, Pr. u. alt Poln. Mrong 1823 s. 529.

Mrong 1835 s. 479 : Skorznia, f.g.i, der Stiefel im Pr=poln. Sowie im Altpoln und Slavonischen. Ist veraltet, Wz.

provinc[ialismus] i podaje zasięg geograficzny, co jest nowością w dotychczasowej praktyce uwzględniania leksyki regionalnej w słownikach, np. in Grosspolen.

Mrong 1837: Stiefel, bót, g. a. skorznia, Pr= und altpoln.

Por. skorna, -e, f l. 'but z długimi cholewami' Sychta V 56. 2. M. fig 'mężczyzna małego wzrostu' Sychta V 56-57., Leksyka kaszubska 70 zalicza do słownictwa polskiego średniowiecza zachowanego w kaszubszczyźnie.

Słowieński, Slavonisch,

Por. slavonice s. v. Skorznia (zob.) Mrong 1803 s. 142

Mrong 1835 s. 483: s.v. *Słowiński*, *słowieński* bedeutet bei Pontanus: kaschubisch, oder eine Dialekten=Varietät avon, bei Schmolsien in der Gegend von dem Städtchen Lauenburg eilf Meilen von Danzig.

Por. Ślaski 220 kaszubski, *słowieński* (Pontan).

Strzyż, vulgo, der Ungier oder Ungehuehr. Die Kaschuben oder Alt-Pohlen bey Danzig nennen es wieszczy Mrong 1803 s. 151.

Hasło Gepsens w Mrong 1823, s. 251: ... cf. Mara, upior, wieszczy, letzteres is bey den Kaschuben gebräuchlich; s. Strzyż [!] in meinem Polnisch-Deutschen Wörterbuch, Königsberg, 1803.

W Mrong 1835 s. 504 pod hasłem strzyga, eine Art von Nachtgespensern, Kaschub. strzyż der Ungier oder Ungebühr.

wieszczy, pod hasłem *strzyż* (zob.) Mrong 1803 s. 151.

Mrong 1835 s. 504: s.v. strzyga: Ein mit Zähne geborens Kind, welches nach der abergläubischen Meinung der Kaschuben, die es wieszczy nennen [...];

por. *Wieszczy*, m. g. ego s. strzyż oder upior, der Ungier. Dies Wort ist nur bei den Kaschuben übl., Mrong 1835 s. 574.

Sychta VI 143 pisze: *v'ešč'i*, adj. w użyciu rzeczown.: 1. 'upiór, bardzo podobny do innego upiora zwanego op'i, niekiedy prawie identyczny'.

żod, der Bauch, bey den Kaschuben für brzuch Mrong 1803 s. 212.

Por. Mrong 1823 s. 362;

Por. *żod*, der Bauch, bei den Kaschuben, fr brzuch, warhscheinlich contrahirt aus żywot Mrong 1835 s. 662;

por. też Magen, der, żołądek ; cf. Kaschub. zod, welches ein Contractum von żywot zu sein ocheint Mrong 1837 s. 398.

Por. Sychta VI 311: *żót*, -a, m. 'brzuch'.

K.C. Mrongowiusz, wyraźnie uznając wspomniane wyrazy za kaszubskie, zastosował tu następujące kwalifikatory²⁹:

²⁹ Por. B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991, s. 33:

1. die Kaschuben nennen – *wieszczy* s. 151
2. apud Cassubos – *niwo* s. 79
3. bey den Kaschuben fuer ... – *żod.* s. 213
4. Cassubice – *brzad* s. 10, *gryka (lotewka)* s. 36, *piętro 2/* s. 97
5. Slavonice – *skorznia*
6. vulgo – *strzyż* s. 151
7. bei Danzig – *strzyż*

Kolejną wczesną pracą Mrongowiusza jest *Polnische Sprachlehre für Deutsche. Erster Kursus ...* z 1805 r., gdzie w osobnym dodatku zawierającym sprostowania błędów drukarskich

Anzeige der Druckfehler im Polnische Handwörterbuche [s. 259-260]³⁰ podał następne dwa nowe wyrazy kaszubskie niewymienione w słowniku z 1803 r.:

krukacz bey den Kachuben, Scorpion bedeutet Mrong 1805, s. [260],

Por. Mrong Dm 2330² 8°, interfolium przed s. 51: Krukacz Cassubice (nota odręczna Mrongowiusza);

Mrong 1835, s. 180: krukacz, der Skorpion, im. Kaschub.;

Mrong 1837 s. 535: Scorpion, niedźwiadek, krukacz, Kasch..

Por. Krukacz, owad niedźwiadek, nm. Scorpion Ślaski 218.

ślemień – trage nach ślemień, nia bey den Kaschuben ein giftiger Wurm Blindschleiche Mrong 1805 [s. 260: Anzeige der Druckfehler im Polnischen Handwörterbuche] Mrong 1823 s. 137;

Mrong 1835 s. 482: ślemień, m. g. ia, ein Kaschubisches Wort welches ein Blindschleiche bedeutet. So wie ich es schon in meiner Poln. Sprachlehre von 1805 angegeben habe dann ware es = ślepień [...];

Mrong 1837 s. 145 Blindschleiche, padalec, Kasch.: ślemień; cf. Ślepak, lipczak.

Ponadto w Mrong 1803 występują następujące kaszubizmy oznaczone kwalifikatorem kaszubskim dopiero w innym słowniku Mrongowiusza:

ninie, jetzt, zu dieser Zeit Mrong 1803 s. 79,

Por. *Ninie*, adv. cf. Kass. nino nun, jetzt, gegenwaertig. Ist veraltet Wz Mrong 1835 s. 252. Por. Ślaski 218.

„Dla historyka języka kwalifikatory, odzwierciedlające współczesną słownikowi świadomość językową i stylistyczną, stanowią bardzo cenny typ źródeł do historii wyrazów, ich chronologii i geografii historycznej itp.

³⁰ *Anzeige der Druckfehler...* w: K.C. Mrongowiusz, *Polnische Sprachlehre für Deutsche. Erster Kursus nebst einem polnischen Nomenclator und Gesprächbuche von Christoph Colestin Mrongovius, Koenisberg, 1805.*

starek, der Großvater Mrong 1803 s. 148.

Mrong 1835 s. 497: starek m. g. a, der Grossvater, besser dziad lub dziadek.

Por. Mrong 1837 s. 39: Aelternvater, des Grossvaters oder Grossmutter Vater pradiad, cf.

starek brauchen die Kaschuben fuer Grossvater Mrong 1837.

Ślaski 220: *Starek*, dziad.

Por. Sychta V 154: *stark*, -a, m. 1. ‘ojciec ojca lub matki, dziadek’. 2. teść.

starka, die Großmutter 1803 Mrong s. 148.

Mrong 1835 s. 497: starka, f. g. i die Grossmutter besser babka, babunia.

por. Mrong 1837 s. 39: Aeltermutter, die Mutter des Großvaters oder Grossmutter, prababa, prababka, cf. starka, eig. im Kaschub. Großmutter.

Ślaski 220: *Starka*, babka.

Sychta V 154: *starka*. -ki, f. ‘matka ojca lub matki, babka’.

źdźgło, s.v. Gzło 1/ vulgo Żdźgło, das Sterbehemde Mrong 1803 s. 37

por. Ślaski 222: źdźgło, koszula.

Mrong 1823 s. 281

Mrong 1835 s. 650: •dźgło, das Hemde, (Kaschub.)

Mrong 1837 s. 309: Hemde, das koszula, Kaschub. źdźgło

por. Ślaski 222: źdźgło, koszula.

Por. Sychta VI 226: *zgło*, -a, n ‘biała koszula sięgająca po kostki, w jaką ubierano dawniej zmarłego’.

Z kolei wymieniam kaszubizmy występujące w słowniku Mrong 1803 bez odpowiednich kwalifikatorów:

***Gbur**, a der Bauer (chłop) M 1803, s. 32.

Mrong 1835 s. 121: Gbur, m. g. a der Bauer aus den Alt deutsche Gebauer

Ślaski nie uznaje za kaszubizm i uważa, że jest to prowincjonalizm.

Por. SEK II 169: *gbur* = gospodarz wiejski (W. B.), dial. pn. Brak tu poświadczenia u Mrong.

Hot Mrong 1803 s. 38 – Hot, hot, rechts beym Kutschieren,

Por. też Mrong 1823 s. 298: Hott! Interj. het, hot

Por. hot! hójt! hoten! interj. ‘zawołanie na konia lub woły, by szły na prawo’ Sychta II 14-15, Sychta VII 94, hojt! ‘ts’.

Ot, *hot* znane jest też z Warmii i Mazur jako zawołanie na konia SEK II 265-6.

Por. też przym. hotńeši śhń. ‘z prawej strony zaprzęgu, prawy’ SEK II 266.

Karw, -u, der Ochse, (niedriger als wól). Mrong 1803 s. 44.

por. Karwa Cassubice fuer Krowa interfolium Dm 2330² 8⁰ po s. 44 (ręczna notka Mrongowiusza).

Mrong 1823 s. 334: die Kuh karwa

Mrong 1835 s. 156: Karwa, f. g. y die Kuh im. Kaschub. für krowa

Kse, ku sobie, links, na lewo, ksobniejsza strona Mrong 1803 s. 52

Mrong 1835 s. 183: Kse s. ksobie ein Commandowort auf die Ochsen, wenn links den Pflug

ziehen sollen cf. ecz wenn sich rechts wenden sollen, bei den Pr. Polen.

Por. SEK III 101.

Pusta noc, die Todtenwache 1803 Mrong s. 127.

Mrong 1835 s. 426: Pusta noc die Todtenwache, ist in Pr.=Polen übl.

Ślaski nie uwzględnił tego wyrażenia.

W sumie kaszubski materiał leksykalny zaprezentowany w pracach Mrongowiusza z lat 1803–1805 nie jest ilościowo duży (choć i tak większy, niż przyjmowano dotychczas), ale interesujący. Obejmuje on:

1. 13 wyrazów zakwalifikowanych przez samego autora jako kaszubskie: brzad, łotewka, niwo, piętro, skorznia, słowieński, strzyż, wieszczy, zód (1803), koźlina, marglina (1804), krukacz, slemień (1805).
2. 5 wyrazów w wymienionych trzech publikacjach, ale zakwalifikowane jako kaszubskie dopiero w następnych rękopiśmiennych i drukowanych słownikach Mrongowiusza: ninie, starek, starka, źdźbło (1803) i wijąg (1804).
a także:
3. 5 wyrazów z 1803 roku uznanych przeze mnie za kaszubskie na podstawie literatury przedmiotu: gbur, hot, karw, kse, pusta noc.

Razem zatem Mrongowiusz zanotował tu 23 wyrazy kaszubskie.

Wiemy z literatury, np. z artykułu Ślaskiego, który zebrał u gdańskiego leksykografa ok. 200 wyrazów, że do zebrania materiału narzecзовego posłużyły Mrongowiuszowi:

1. Drukowany katechizm Pontana (2. wyd. z 1758 r.).
2. Rękopisy polskie, kontrakty, dokumenty.

3. Żywa mowa ludu, tu autor często opierał się na świadectwie osób wiarygodnych, cytowanych często z nazwiska, zwłaszcza często występuje jako informator Julia Haase.

Ponieważ katechizm Pontana otrzymał Mrongowiusz dopiero w 1826 roku w pracach z lat 1803–1805 mógł oprzeć się tylko na materiałach z poz. 2-3, zwłaszcza na żywą mowę ludu.

Dodajmy, że dla badań nad kaszubszczyzną z pocz. XIX w. (do 1835 r.) ważnym źródłem jest też egzemplarz słownika z 1803 r. ze zbiorów leksykografa, obecnie przechowywany w Bibliotece Gdańskiej PAN pod sygnaturą Dm 2430² 8°, na którym nanosił Mrongowiusz interesujące odręczne notatki na kartach i wklejonych interfoliach, w tym wiele wyrazów i zwrotów kaszubskich opatrzonych wspomnianymi kwalifikatorami, co wykorzystał następnie w polsko-niemieckim słowniku z 1835 r. (Mrong 1835).

Na podkreślenie zasługuje fakt, że słownictwo to wyekscerpował Mrongowiusz jeszcze przed podróżami na Kaszuby w 1826 i 1827 r., a zatem od miejscowych informatorów, szczególnie zaś od swojej służącej Julii Haase, pochodzącej z Bożego Pola pod Lęborkiem, o czym świadczą liczne zapiski we wspomnianym egzemplarzu słownika Dm 2430² 8°, np.

- na str. 1 u góry przy źródłach: Jule Haase Boschpol, Bżp.
- na interfolium po s. 184 ręczna dopiska: Wróble browarzą ... Jul. Haase
- interfolium po s. 10 – brzena Jul. Haase
- interfolium. po s. 45 klatan = kałtun Jule Haase
- interfolium przed s. 139 – skarnia Kaschubisch teste Jule Haase
- int. przed s. 143 – smargliny teste Jule Hase.

W słownikach drukowanych też czasami podawał nazwiska, ale nie akurat J. Haase, wtedy powoływał się tylko na miejscowość Bożepole. Możliwe, że właśnie Julię Haase ma na myśli w drukowanym słowniku z 1835 r., gdzie pod hasłem *Dworznica* daje poświadczenie: ex documento veteri starostwa kościarzyńskiego soll nach den Zeugnis einer Person aus Bożepole Mrong 1835 s. 102. Inni informatorzy, to np. Wasielewski, por. Mrong 1837, s. 495.

Dialektyzmy kaszubskie nie stanowią wyjątku w słowniku z 1803 r. Spotykamy tam jeszcze dialektyzmy mazurskie, np. **platek** Mrong 1803 s. 98 1. ein Tuch bey den Preuss Polen, kamionka, i -eine Art nother Beeren, wohlschmehend in Marienwaldschen Waeldern oder in Gilgenburschen bekannt s. 43.

Ponadto występują regionalizmy warszawskie, np. *chaber*, *zdun* i inne.

Wspomniane przykłady świadczą, że to właśnie K.C. Mrongowiusz, a nie Jerzy Samuel Bandtkie jest prekursorem uwzględnienia leksyki regionalnej w słownikach języka polskiego. Dzięki pracom Franciszka Peplowskiego³¹, Bogdana Walczaka³² i Marka Kaszewskiego³³ wiemy dziś, że w słowniku Bandtkiego z 1806 r. znajduje się dużo dialektyzmów. Przebywał on w różnych okolicach Polski i znał różne gwary. Wyrazy gwarowe opatrzone są w tym słowniku kwalifikatorem „vulgo” lub „obsc.”, np. *poganka* ‘tatarka’ lub bez żadnego kwalifikatora. Przy wielu dialektyzmach i wyrazach regionalnych po raz pierwszy w polskiej leksykografii podawał Bandtkie zasięg geograficzny, co było według tych badaczy nowością, bo nie znali słownika Mrongowiusza z roku 1803.

W podsumowaniu warto powtórzyć za H. Popowską-Taborską stwierdzenie, bo odnosi się ono też do słownika z 1803 roku i wymienionych wczesnych prac Mrongowiusza: Wszystkie te fakty wymagają szczególnego podkreślenia wobec szeroko praktykowanego w wieku XIX cytowania wyrazów bez jakichkolwiek informacji o ich proveniencji i lokalizacji terenowej³⁴.

Wybitne zasługi Mrongowiusza podkreślali liczni uczeni, np. prof. Andrzej Bukowski:

„Na tle postępującego coraz bardziej przygasania życia narodowego i umysłowego Mrongowiusz ze swą żarliwą miłością języka polskiego był na Pomorzu jakby gwiazdą, rozświetlającą ciemną i ponurą noc obcego panowania”³⁵.

Osoba gdańskiego uczonego znana była nie tylko na Mazurach i Kaszubach, ale w całej Polsce.

W numerze 160. „Gazety Warszawskiej” z 1855 roku zamieszczono następujący nekrolog:

– „Donoszą nam z Gdańska, iż dnia 3 czerwca b. r. umarł w tem mieście, w 91 roku życia swego, Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, znamienity autor Słownika niemiecko-polskiego, tudzież polsko-niemieckiego i wielu pism duchownych, filologicznych i elementarnych, w języku polskim oraz tłumacz dzieł filozoficznych z greckiego i niemieckiego. Był on pastorem gdańskiej gminy ewangelickiej-polskiej, a niegdy nauczycielem języka polskiego przy tamecznym gimnazjum, rzadki pracownik na niwie literackiej naszej, mąż zacny i prawy. Cześć jego pamięci”.

³¹ F. Peplowski, *Wyrazy gwarowe w „Słowniku” J.S. Bandtkiego*, [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci Profesora Mieczysława Szymczaka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, s. 305-314.

³² B. Walczak, *op. cit.*, zob. przyp. 28.

³³ M. Kaszewski, *Kwalifikatory w słowniku Jerzego Samuela Bandtkiego – rodzaje, funkcje, frekwencja*, „Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza”, t. 18 (38), 2011, z. 2, s. [77]-90.

³⁴ H. Popowska-Taborska, *Kaszubskie...*, s. 68.

³⁵ A. Bukowski, *Regionalizm kaszubski. Ruch naukowy, literacki i kulturalny. Zarys monografii historycznej*, Poznań 1950, s. 7.

SKRÓTY:

- Bieńkowski – Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz 1764–1855. W służbie umiłowanego języka*, wyd. 2., rozsz. i popr., Olsztyn 1983.
- Leksyka kaszubska – H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996.
- Mrong 1803 – K. Mrongowiusz, *Słownik Polsko-niemiecki, w którym osobliwie na dobrą Niemczyznę wzgląd miano*, wydany przez K.C. Mrongowiusa. *Handwoerterbuch der Polnischen Sprache*, herausgegeben von Christoph Coelestin Mrongovius. Zweyte vermehrte Auflage. Koenigsberg, 1803.
- Mrong 1805 Anzeige – Anzeige der Druckfehler i Polnische Handwörterbuche w: K.C. Mrongowiusz, *Polnische Sprachlehre für Deutsche. Erster Kursus nebst einem polnischen Nomenclator und Gesprächbuche von Christoph Coelestin Mrongovius, Koenigsberg, 1805, s. [259-260]*.
- Mrong 1823 – K.C. Mrongowiusz, *Słownik niemiecko-polski*. Deutsch-polnische Handwörterbuch nach Adelung und Linde, Danzig 1823.
- Mrong 1835 – K.C. Mrongowiusz, *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany*, Königsberg in. Pr. 1835.
- Mrong 1837 – K.C. Mrongowiusz, *Dokładny niemiecko-polski słownik*, Königsberg in Preußen, 1837.
- SEK – W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, T. 1-6, Warszawa 1994–2010.
- Sychta – *Słownik języka kaszubskiego na tle kultury ludowej*. T. 1-7, Wrocław 1967–1976.
- Ślaski – S. Ślaski, *Mrongowiusz jako leksykograf kaszubski*, „Slavia Occidentalis”, VI, 1927, s. 213-214.

Ewa Czerniakowska

**Kashubian vocabulary in the lexical works
of Krzysztof Celestyn Mrongowiusz (1803, 1804–1805).
In the 250th death anniversary and the 160th birth anniversary
of the lexicographer.**

SUMMARY

The purpose of the article is the analysis of the Kashubian vocabulary included in the early works (1803-1805) by Krzysztof Celestyn Mrongowiusz. Mrongowiusz's lexical works mentioned in the article include:

1. *Słownik Polsko-niemiecki, w którym osobliwie na dobrą Niemczyznę wzgląd miano*, wydany przez K.C. Mrongowiusa. *Handwoerterbuch der Polnischen Sprache, herausgegeben von Christoph Coelestin Mrongovius. Zweyte vermehrte Auflage.* Koenigsberg, 1803, bey Friedrich Nicolovius.
2. Sören Björn, *Rzut oka na pożytki z przyzwoitego traktowania Wierzb Pruskich wynikające przez Seren Bjerna*; z niem tł. Mrongowius, Gdańsk: u Ferdynanda Troszela, 1804.
3. *Polnische Sprachlehre für Deutsche. Erster Kursus nebst einem polnischen Nomenclator und Gesprächbuche von Christoph Coelestin Mrongovius*, Koenisberg, 1805 – dodatek *Anzeige der Druckfehler im Polnische Handwörterbuche* [p. 259-260].

The above enumerated works contain the following Kashubian words quoted in writing for the first time:

- *brzad, lotewka, niwo, piętro* 'strych', *skorznia, słowieński, strzyż, wieszczy, żod* (see p. 1 above)
- K. C. Mrongowiusz quoted 3 words described as Kashubian names meaning *willow*: *koźlina, marglina, wijąg* (see p. 2 above)
- *krukacz i ślemień* (see p. 3 above).